International Journal of Sanskrit Research 2016; 2(1): 01-03

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2016; 2(1): 01-03
© 2016 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 01-11-2015
Accepted: 03-12-2015

डॉ॰ उमेश शुक्ल
व्याख्याता व्याकरण विभाग
श्रीमती लाडदेवी शर्मा पंचोली
आदर्शसंस्कृतमहाविद्यालय बरून्दनी
भीलवाड़ा राजस्थान

Correspondence
डॉ॰ उमेश शुक्ल
व्याख्याता व्याकरण विभाग
श्रीमती लाडदेवी शर्मा पंचोली
आदर्शसंस्कृतमहाविद्यालय बरून्दनी
भीलवाड़ा राजस्थान

वैदिकसाहित्ये नारीणामवदानम

डॉ॰ उमेश शुक्ल

वैदिकसाहित्यस्यानुशीलनेन विज्ञायते यद् वैदिककाले स्त्रीणां स्थानम् अतीव गौरवास्पदम् आसीत्। स्त्री गृहिणी, गृहस्वामिनी, सहधर्मिणी इत्यादिभिर्विशेषणैः संबोध्यते स्म। पत्नीरूपेण सा गृहस्वामिनीपदम् अलंकरोत्। श्वशर–श्वश्र्वादिषु तस्या अधिकारो मन्यते स्म। 'सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव। ननान्दरि तस्या सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु' (ऋग् .10–75–46)। 'जायेदस्तम्' जायाएव अस्तं गृहमित्यर्थः, इति ऋग्वेदे प्रतिपाद्यते।एतदेव संस्कृतेऽपि समर्थ्यते यद्– 'न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते'।
ऋग्वेदे कन्यानां शिक्षाया व्यवस्था निर्दिश्यते। पुत्रवत् तासामपि उपनयनादिसंस्कारा अभूवन्। वेदाध्ययनेऽपि तासामधिकारोऽङ्गीक्रियते स्म। गृहस्थसजीवन–संबद्धविषयेषु तासां योग्यत्वम् अभीष्टमासीत्। वैदुष्यमासाद्य ता यज्ञादिकर्मणि, विद्याविवादे, मन्त्रदर्शनकर्मण्यपि च प्रावर्तन्त। ऋग्वेदे बहव्यो मन्त्रदर्शिका ऋषिकाः स्मर्यन्ते। तत्र काश्चन ऋषिकाः सन्ति– श्रद्धा कामायनि, शची, यमी, इन्द्राणी, अदितिः, जुहूर्ब्रह्मजाया, अपाला, आत्रेयी, शश्वती, आंगिरश्री, विश्ववारा, लोपामुद्रा, रोमशा ब्रह्मवादिनी, घोषा, उर्वशी, सूर्या सावित्री, गोधा, सिकता निवावरी–प्रभृतयः। मन्त्रदर्शनेन तासां गौरवं वैदुष्यम् आदर्शरूपत्व च परिलक्ष्यते।

स्त्रीणाम् अधिकाराः– नारी पुरूषस्य सहयोगिनीरूपेणावर्तत। सा पुरूषैः सह यज्ञादिकर्माणि समपादयत्। न केवलं सा यज्ञादावेव पुरूषसांनिध्यम् अशिश्रियत्, अपि तु भीषणे समरेऽपि सा सेनानीत्वम् अलंचकार। संहोत्रं स्म पुरा नारी समनं वाव गच्छति। अथर्व0 20–126–10

इन्द्राण्ये तु प्रथमाजीतामुषिता पुरः। अथर्व0 1–27–4
वेदेषु स्त्री न 'अबला' इति मन्यते। सा सुवीरा, शुरपत्नी, इत्यादिभिः पदैर्गौरवेणोद्घुष्यते। सा दुर्जनं कामुक। धृष्टं च सुवीरेर शूरपत्नीव धर्षयति घतयति च।

> अवीरामिव मामयं शरारूरभि मन्यते।
> उताहमस्ति वीरिणीन्द्रपत्नी0।अथर्व 0 20–126–1

स्त्रियाः सौभाग्यवतीत्वं सहृदयत्वम् उद्यमित्वं च प्रशस्यते।
न मत् स्त्री सुभसत्तरा न सुयाशुतरा भुवत्0। अथर्व0 20–126–6
स्त्री यथावसरं संसद्यपि भाषणादिकं व्यदधत्। 'वशिनी त्वं विदथमा वदासि' (अथर्व0 14–1–20)। सा गार्हपत्यकर्मणि जागरूकाऽभूत्, पुत्रादि–लाभेन समृद्धिं चागच्छत्। (अथर्व0 14–1–21–,7–35–1)

स्त्रीणां कर्तव्यम्– स्त्रीणाम् आचारशुद्धिः, जागरूकत्वम्, सुसन्तति– युक्तत्वं चाभीष्यते।' शुद्धाः पूता योषिमो यज्ञिया इमाः'
(अथर्व0 6–122–5)। सुसान्तानीत्पत्त्या राष्ट्रहितसंपादनमपि स्त्रीणां कर्तव्यम्। 'इदं राष्ट्रं पिपृहि सौभगाय' (अ0 1.14. 1–4)। तत्र स्त्रीगुणा वर्ण्यन्ते यत् सा तेजोवती, कुलपा, पतिहितकारिणी, मृदुभाषिणी, सरला, अक्रोधना, पतिव्रता, आज्ञाकारिणी, प्रसन्नचित्ता च स्यात्।

पत्याऽविराधयन्ती (अ0 2–36–4)।
जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शान्तिवाम् (अ0 3–30–2)। पत्युरनुव्रता भूत्वा सं नह्यस्वामृताय कम् (अ0 14–1–42)। सा पतिव्रता स्यात्, न च पत्या विरोधम् आचरेत्। मधुमतीं वाचम् उदीरयेत्। पत्युरनुव्रता स्यात्। त्रुट्यर्थं प्रायश्चित्तम् आचरेत्। पतिपरिवारार्थ मंगलकारिणी शुश्रषापरा सुक्षदा च स्यात्। यज्ञं कुर्यात्। पत्या

सहाग्निहोत्रम् आचरेत्। पातिव्रत्यम् आचरन्ती सोम्यस्वभावा दयालुश्च स्यात्। दम्पत्योः ह्रदयसामंजस्यं स्यात्।
प्रजावती वीरसूर्देवकामास्योनेममग्निं गार्हपत्यं सपर्य। अ0 14–2–18
यतस्रुचा मिथुना या सपर्यतः। अथर्व0 20–25–3
सं वां भोगासो अग्मत सं चित्तानि समु प्रता। अथर्व0 2–30–2
पुरा नार्यः श्रृड.गारमकुर्वन्, आभूषणानि चाधारयन्। 'चक्षुरा अभ्यं– जनम्' (अ0 14–1–6)। यज्ञाद्यवसरेषु स्त्रियः सुवसनाः सालंकाराश्च संमिलिता अभुवन्। 'सूर्याया भद्रमिद् वासो गाथयैति परिष्कृता' (अ0 14–1–7)। बहिर्गमनादौ भाषणादिषु च न तत्र पारतन्त्रयम् आसीत्। तासां चारित्रिकं स्तरमपि उत्कष्टत्वमभजत। नहि धृष्टोऽपि ता धर्षयितुं क्षमोऽभुत्। (अ0 20–126–1)।
गोभिलगृह्यसूत्रे (प्रपाठक 2) कन्यानाम् उपनयनसंस्कारो अमाजूरिव पित्राः सचा सतीवेदाध्ययनं गायत्रीमन्त्रपाठश्च निर्दिश्यन्ते। काश्चन आजन्म ब्रह्मचर्यव्रतम् अपालयन्। ता ब्रह्मवादिन्यो धर्मोपदेशिकाश्च समभूवन्, यथा घोषा अपालाप्रभृतयः। पितृसम्पत्तावपि ताछशीनां ब्रह्मचारिणीनां पुत्रवत् समानाधिकारो विज्ञायते।

अमाजूरिव पित्रोः सचा सती।
समानादा सदसस्त्वामिये भगम्।। ऋग्0 2–17–7

ब्राह्मणग्रन्थेषु स्त्रीणां स्वरूपम्– शतपथब्राह्मणादिषु ग्रन्थेषु स्त्रीस्वरूपं यथास्थानं प्रतिपाद्यते। तत्र नारीविषये काश्चन विशिष्टता निर्दिश्यन्ते। तत्र स्त्री सावित्रीरूपेण गौरवास्पदं प्रतिपाद्यते। स्त्रीणां पतिरेव गतिः। पति– वर्त्मानुसरणं तासां कर्तव्यम्। ताः कोमलाड.ग्त्वाद् अबलाः। न च ता–स्ताडनीयाः–
स्त्री सावित्री। (जै0 उ0 ब्रा0 4–27–17)
पतयो ह्येव स्त्रियै प्रतिष्ठा। (श0 ब्रा0 2–6–2–14) तस्मात् स्त्रियः पुंसोऽनुवर्त्मानो भावुकाः। (शत0 13–2–2–4)
अवीर्या वै स्त्री। (शत0 2–5–2–36)
न वै स्त्रियं ध्नन्ति। (शत0 11–4–3–2)
स्त्रियाः परपुरूषगमनं निषिद्धं दोषावहं च। स्त्री पत्युरर्धांगी। अतएव साऽर्धाङ्गिनीशब्देन व्यवह्रियते। पत्नीमन्तरेण न यज्ञस्य पूर्णत्वं स्वीक्रियते। वैदिकविवाहस्याविच्छेद्यत्वं च प्रतिपाद्यते। जाया गार्हपत्योऽग्निः। जाययैव मानवस्य पूर्णत्वं संजायते।
वरूण्यं वाएतत् स्त्री करोति यदन्यस्य सत्यन्येन चरति। शत0 2–5–2–20
अथो अर्धो वाएष आत्मन :, यत् पत्नी। तैत्ति0 ब्रा0 3–3–3–5
अयज्ञो वाएषः। योऽपत्नीकः। तैत्ति0 2–2–2–6
सा होवाच – यस्मै मां पिताऽदात् , नैवाहं तं जीवन्तं हास्यामीति। शत0 4–1–5–1
जाया गार्हपत्योऽग्निः। ऐत0 ब्रा0 7–24
यावद् जायां न विन्दते नैव तावत् प्रजायते, असर्वो हि तावद् भवति। शत0 5–2–1–10
स्मृतिग्रन्थेषु स्त्रीणां स्वरूपम्– मनुस्मृतौ योषितां स्वरूपम् अत्युत्कृष्टत्वेन प्रतिपाद्यते। यत्र योषितां समादरस्तत्रैव सर्वक्रियाणां साफल्यम्, तद्भावे तु सर्वकृत्यानां निष्फलत्वम्।

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रिया।।
मनु0 3–56

अतएव नारीणां भूषणाच्छादनादिभिः सत्कृत्यैः सततमेव सत्क्रिया विधेया। योषिति सन्तुष्टिमुपागतायां प्रसन्नायां च सत्यां तत्कुल रोचते वर्धते च। तदभावे न कुलश्रीवृद्धिः। अतएव मनुना व्यादिश्यते यद् यत्र दम्पत्योः सामंजस्य परस्पर– सन्तुष्टिश्च तत्रैव कल्याणाधिवासः। स्त्रियो हि रत्नस्वरूपा :, अतः स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ग्राह्यम्। स्त्रिया महत्त्वं प्रेक्ष्यैव मनुनोच्यते यत् स्त्रियो रत्नानि विद्या धर्मश्च यत्रैव प्राप्येरन्, ततएवादेयानि।

रामायण–महाभारतकाले नारीणां स्थितिः– रामायणे महाभारते च स्त्रीणां शिक्षायाः सुव्यवस्थाऽवलोक्यते। रामायणे कौशल्या तारा च' मन्त्रविदौ' कथ्येते। सन्ध्यां कुर्वन्त्या जानक्या वर्णन प्राप्यते। रामायण उत्तरराम–चरिते च आत्रेयी वेदान्तविद्यानिष्णाता श्रूयते। महाभारते सुलभा वेदान्तविद् वर्ण्यते। द्रौपदी च' पण्यिता' कथ्यते। स्त्रीणां संगीतनृत्यादिकलानां शिक्षणं वर्ण्यते। अर्जुन उत्तरां तदगृहेएव संगीतनृत्यादिकम् अध्यापयामास। रामायणेऽपिएकपत्नीव्रतं प्रतिपाद्यते। अतएव सीतापरित्यागानन्तरं न रामो विवाहान्तरं विदधे महाभारते भार्याया अकारणं परित्यागो निन्द्यते। महाकाव्यकाले स्त्रीणां गौरवां प्रतिष्ठितम् आसीत्। तत्र स्त्रियाः पुरूषाद् अनन्यरूपत्वं च निर्दिश्यते। साऽर्धाड.गरूपिणी प्रियतमा सखी च गण्यते। मातृरूपेण सा भूमेरपि गुरूतरा। मातृक्लेशकारी न क्वचित् सुखं लभते। महाभारते सा' अवध्या' इति वर्ण्यते। महाभारते वर्ण्यते यत् सत्कृता नार्येव साक्षात् लक्ष्मीर्भवति।
बृहदारण्यकोपनिषदि स्त्रीपुरूषौएकस्यैवात्मनो द्वौ भेदौ वर्ण्येते। चाकाशेनोपमीयते। स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ, स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत्, ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्।।।।
अयम् अवकसशः स्त्रिया पूर्यते। गृहदा0 1–4–3
यजुर्वेदे नारीणां गौरवास्पदत्वं स्वीक्रियते।' तस्मै नमन्तां जनयः सुपत्नीः, (यजु0 12–35)। ऋग्वेदे इडा मानवस्याध्यापिकारूपेण वर्ण्यते।' इडामकृण्वन् मनुषस्य शासनीम्' (ऋग्0 1–31–11)। अथर्ववेदे स्त्रियाः समस्तपरिवारसुखसन्धातृत्व प्रतिपाद्यते ! ' सुमंगली प्रतरणी गृहाणां सुशेवा पत्ये श्वशुराय शंभूः' (अथर्व0 14–2–26)। ऋग्वेदे (10–102–2)मुद्– गलानी– नाम्याः स्त्रियाः शौर्य वर्ण्यते। सा शत्रुसेनाम् अजयत्।एवमेव ऋग्वेदे (1–112–10) विश्पलाया युद्धे शौर्य वर्ण्यते।एवं विज्ञायते यत् प्राचीनभारते नारीणां स्थानं महत्त्वपूर्णम् आसीत्।

शिक्षायाः स्वरूपम्– शिक्षा नाम जीवने शुभाशुभावबोधनी पुण्यापुण्य–विवेचनी हिताहितनिदर्शनी कृत्याकृत्यनिर्दशनी समुन्नतिसाधिकाऽवनतिनाशनी सद्भावाविर्भावयित्री दुर्भावतिरोधात्री आत्मसंस्कृतिहेतुर्मनसः प्रसादयित्री, धियः परिष्कर्त्री, संयमस्य साधयित्री, दमस्य दात्री, धैर्यस्य धात्री, शीलस्य शीलयित्री, सदाचारस्य संचारयित्री, पुण्यप्रवृत्तेः प्रेरयित्री, दुष्प्रवृत्तेर्दमयित्री, समग्रसुखनिधाना, शान्तेः सरणिः, पौरूषस्य पावनी, काचिदपूर्वा शक्तिरिह निखिलेऽपि भुवने। समाश्रित्यैवैतां सुधियो विश्वहितं समाजहितं जातिहितं च चिकीर्षन्ति, लोकस्य दुःख– दावाग्निं संजिहीर्षन्ति, दीनानुपचिकीर्षन्ति, सद्भावानाधित्सन्ति, दुर्भ्जावान् जिहासन्ति, सत्कर्म विधित्सन्ति, दुष्कर्म जिहीर्षन्ति, आत्मानं मुमुक्षन्ते च। यथेयं नराणां हितसाधयित्री सुखसाधनी च, तथैव स्त्रीणामपि कृतेऽनिवार्या सुखशान्तिसाधिका समुन्नतिमूला च। यथा च नान्तरेण शिक्षां पुरूषैरभ्युदयावाप्तिः सुलभा सुकरा च, तथैव स्त्रीणां कृतेऽपि समधिगन्तव्यम्। नरश्च नारी च द्वावेवैतो सद्गृहस्थसुरथस्य चक्रद्वयम्। यथा चक्रेणैकेन न रथस्य गतिर्भवित्री,एवं सर्वार्थसाधिनीं स्त्रियमन्तरेण न गृहस्थ–रथस्य प्रगतिः सुकरा। सति विदुषि नरे सहधर्मचारिणी चेत् सच्छिक्षापरिहीणा, न दाम्पत्यं सुखावहम्। द्वयोरेव गुणैर्धर्मेण ज्ञानेन विद्यया शीलेन सौजन्येन च गार्हस्थ्यं सुखमावहतीत्यगन्तव्यम्। यथा नरेण ज्ञानमन्तरा समुन्नतिर्दुर्लभा, तथैव स्त्रियाऽपि।एतर्हि पुरूषशिक्षावत् स्त्रीशिक्षाप्यनिवार्याऽवश्यकी च।

स्त्रीशिक्षाया आवश्यकता– यदि विचारदृशा विमृश्यते परीक्ष्यते चेद् भूयस्यावश्यकताऽनुभूयते स्त्रीशिक्षयाः। स्त्रियएवैता मातृशक्तेः प्रतीकभूताः। निसर्गादेवैतासु पतत्युत्तरदायित्वं शिशोर्भरणस्य पोषणस्य च, गृहस्य संचालनस्य संस्थापनस्य च। गृहस्थजीवनस्य सुखस्य शान्तेश्च, परिवारप्रपुष्टेः कुटुम्ब– भरण्स्य च, श्वशुरश्वश्र्वोः शुश्रूषयाः परिचार्यायाश्च, शिशोः शैशवे शिक्षणस्य प्रशिक्षणस्य च, शिशौ सत्संस्काराधानस्य सच्छीलनिधानस्य च, भतुंः सहयोगस्य सद्भावोन्नयनस्य च, अभ्यागतसपर्याया लोकहिसम्पादनस्य च। अनासाद्य वैदुष्यं न संभाव्यते स्त्रीभिः स्वीयोत्तरदायित्वपरिपालनम्। वैदुष्यलाभाय च न केवलं विविधग्रन्थपरिशीलनमेव पर्याप्तम्, अपितु व्यावहारिकीणां विविधानां विधानां विज्ञानानां च परिज्ञानमपि तेषां कृतेऽनिवार्यम्। विविध–कलाकलापकौशलमवाप्यैव पार्यते

दाम्पत्यजीवनं मधुरं सुखावहम्। आनन्द–रसावसिक्तं च सम्पादयितुम्। शिदीभवत्येतस्माद् यन्मानवशिक्षणवत् नारीशिक्षाऽपि नितरामावश्यकी। ज्ञानविज्ञानकौशलमधिगच्छति चेद् द्वय्यपि नरनार्योस्तर्हि न केवलं तेषामेव जीवनं सुखशान्तिसमन्वितं भविताऽपि तु समाजहितं राष्ट्रहितं विश्वहितं च संभावयते तैः सम्पादसितुम्।

स्त्रीशिक्षायाः स्वरूपम्– उररीक्रियते चेत् स्त्रीशिक्षाया आवश्यकता तर्हि बहवोऽनुयोगाः पुरतोऽवतिष्टन्ते। तद्यथा– किं स्यात् स्त्रीशिक्षायाः स्वरूपम् ? कीदृशी शिक्षा तासां हितकरी भवितुमर्हति ? कुमाराणां कुमारीणां च सहशिक्षा श्रेयस्करी न वेति ? विषयेष्वेषु नैकमत्यं मतिमताम्। कुमारीणां शिक्षा कुमाराणां शिक्षावदेव स्यात्।तत्र नोचितः कश्चन प्रतिबन्धः। जीवन संग्रामे साम्यमूला स्यात् तासु व्यवहृतिरित्येके आतिष्ठन्ते। अन्ये तु नरनार्योः नैसर्गिको भेदोऽपौरूोयः तेषां कार्यशक्तिरसमा, तेषां व्यवहारक्षेत्रं विपरीतम्, तेषां वृत्तिभेद इत्यास्थय शिक्षायामपि वैवध्यं हितकारमाकलयन्ति। उचितं चैतत् प्रतिभाति। नार्यो हि मातृशक्तेः प्रतीकभूता इत्युक्तपूर्वम्। तासां कृते सैवा शिक्षा श्रेयो वितनितु प्रभवति या मातृशक्तिमूलभूतान् गुणान्। उन्नयेत। तासु शीलं सौकुमार्यं सद्भावं स्नेहं वात्सल्यं सच्चारित्रयं द्वन्द्वसहिष्णुत्वं कर्तव्यनिष्ठताम् आस्तिक्यं चोत्पादयेत्। गुणानामेतेषामभावश्चेत् तासु, तर्हि सकलकलानिष्णातत्वमपि तासां निष्प्रयोजनम्। अतस्तादृशी शिक्ष हितकरी या सच्छीलादिगुणाधानपूर्वकं तासु गृहकलावैशारद्यं कर्मनिष्ठतां सद्गृहिणीत्व–बुद्धिमुत्पादयेत्। ''स्त्रीशूद्रौ नाधीयाताम्'' इत्यत्र न श्रद्दधति सुधियः साम्प्रतम्। लोकव्यवहारज्ञानविहीनानां केषामप्युक्तिरिति तेषां मतम्।

स्त्रीशिक्षायाः पृथग् व्यवस्था–कुमाराणां कुमारीणां च सहशिक्षा–विषये वैमत्यमधुनाऽपि संलक्ष्यते विदुषाम्। शैश्ज्ञवे सहशिक्षा संभवति। न तत्र व्यावहारिकी क्लिष्टता। यौवनेऽपि सहशिक्ष श्रेयस्करीति न वक्तुं सुकरम्। व्यवहारदृशा दृश्यते चेत् तर्हि समापतति यद् यौवने सहशिक्षा न तथा हितसा–धनी, यथाऽहितसाधनी। अतो यावच्छक्यं तावद् यौवने पृथक् शिक्षैव प्रशस्या।

स्त्रीशिक्षाया उपयोगिता– सुशिक्षितैव स्त्री सद्गृहिणी सती साध्वी सत्कर्मपरायणा वंशप्रतिष्ठास्वरूपा च भवितुमर्हति। सैव सद्वृत्तादिसद्गुण–गणान्वितां संतति विधातुमीष्टे। स्त्रियएव मातृभूताः सद्वंशं सद्राष्ट्रं च निर्मातुं प्रभवन्ति। आह्निकक्रियाकलापविकलो मानवो न तथाऽपत्येषु सत्संस्काराधाने प्रभवति , यथा मातरः। अतः मातृशक्तेः शास्त्रेषु महद् गौरवमनुश्रूयते। उक्तं च मनुना–

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।। मनु 0 3–5–6

अन्यत्र चोच्यते–

मातृदेवो भव। तैत्ति 0 उप0 1–11–2

सहस्त्रं तु पितन् माता गौरवेणातिरिच्यते। मनु 0 2–145

पितुर्वशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते।।

गृहाधिष्ठातृदेवतात्वात् सा गेहिणी, गृहस्वामिनी, गृहलक्ष्मी–रित्यादि–शब्दैः संस्तूयते। तत्सत्त्वादेव गृहं गृहमित्युच्यते। उच्यते च–न गृहं गृह–मित्याहर्गृहिणी गृहमुच्यते। ऋग्वेदेऽपि' जायेदस्तम्' गृहिण्येव गृहमिति प्रतिपाद्यते।एवं मातरः स्त्रियश्च सर्वत्रैव समादरमर्हन्ति। देशस्य समाजस्य च समुन्नत्यै स्त्रीशिक्षा नितरामावश्यकीत्यवगन्तव्यम्।